

Εναλλακτικοί Γκουρού Νέας Εποχής: εκλεκτικές συγγένειες της μεταμοντέρνας ευαισθησίας με τη «νέα πνευματικότητα»

«Υπάρχουν μερικά βορειοαμερικανικά κράτη όπου το Σύνταγμα δεν επιβάλλει τις θρησκευτικές δοξασίες και την άσκηση μιας λατρείας σαν όρο για πολιτικά δικαιώματα (...). Ωστόσο, η βόρεια Αμερική είναι η κατεξοχήν χώρα της θρησκευτικότητας (...). Στη δημοκρατία, ο άνθρωπος δεν χειραφετείται από τη θρησκεία, αποκτά την ελευθερία της θρησκείας (...). Τα μέλη του δημοκρατικού κράτους είναι θρήσκα, χάρη στη διαρχία που υπάρχει ανάμεσα στην ατομική και τη συλλογική ζωή, την επουράνια και τη γήινη ζωή, το αφηρημένο και το συγκεκριμένο (...). Στη δημοκρατία, η θρησκευτική συνείδηση κολυμπά στον πλούτο της θρησκευτικής αντίθεσης και της θρησκευτικής ποικιλομορφίας».

Κ. Μαρξ, *Συμβολή στο Εβραϊκό Ζήτημα*

ΣΤΟΧΟΣ ΤΟΥ ΚΕΙΜΕΝΟΥ ΕΙΝΑΙ Η κριτική κατανόηση των βασικών ιδεών της ολιστικής ιατρικής έτσι όπως καταγράφονται στο έργο του αμερικανού, ινδικής καταγωγής, ψυχοθεραπευτή Ντήπακ Τσόπρα (Deepak Chopra). Ο Τσόπρα θεωρείται ένας από τους πλέον σημαντικούς εκπροσώπους της εναλλακτικής ιατρικής στο πλαίσιο της οποίας η υγεία ορίζεται με ολιστικό τρόπο, δηλαδή, ως μια κατάσταση τόσο σωματικής όσο και ψυχο-κοινωνικής ευεξίας. Το έργο του παράγεται μέσα σε μια κοινωνική ατμόσφαιρα που ορίζεται από την λεγόμενη πολιτισμική επανάσταση και το αίτημα της αυτοπραγμάτωσης

του εαυτού, την κριτική του δυτικού πολιτισμού και της εργαλειακής ορθολογικότητας της επιστήμης, την ανάδυση του αιτήματος της πολιτισμικής διαφοράς και τον επαναπροσδιορισμό των σχέσεων Δύσης και Ανατολής, επιστήμης και θρησκείας, ύλης και πνεύματος.

Η εργασία επιχειρεί να διερευνήσει τις σχέσεις ανάμεσα στις εναλλακτικές ψυχοθεραπευτικές αντιλήψεις και στην ευρύτερη κοινωνική απήχηση των μεταμοντέρνων ιδεών. Βασική υπόθεση που δοκιμάζουμε σε αυτό το κείμενο είναι ότι υπάρχει μια εκλεκτική συγγένεια ανάμεσα στις μεταμοντέρνες ιδέες περί της ύπαρξης πολλών και ισάξια αληθινών πραγματικοτήτων, τις οποίες αξιοποιεί το έργο του Τσόπρα, με τις αντιφατικές εμπειρίες και τα πολυπολιτισμικά βιώματα των ασιατών μεταναστών στις μεγάλες καπιταλιστικές μητροπόλεις. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί ότι αυτό που μας ενδιαφέρει δεν είναι αυτές καθαυτές οι μεταμοντέρνες θεωρίες, αλλά η μεταμοντέρνα ευαισθησία, δηλαδή, η πρακτική εφαρμογή ορισμένων ιδεών που συνδέθηκαν με την λεγόμενη «πρόκληση του μεταμοντερνισμού» και την αντίληψη της επιστήμης ως εργαλείου καταπίεσης και χειραγώγησης παρά ως μέσο χειραφέτησης των κοινωνικών υποκειμένων. Συνεπώς, το ενδιαφέρον μας αφορά την κοινωνική επήρεια των μεταμοντέρνων αντιλήψεων, την επιλεκτική αξιοποίησή τους στο πεδίο της κοινωνικής πρακτικής, τον ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο αξιοποιούνται από τα κοινωνικά υποκείμενα στην προσπάθειά τους να οργανώσουν και να ερμηνεύσουν την εμπειρία τους.

Θέτοντας ως στόχο την υπέρβαση των διϋσμών που συγκροτούν τη μοντέρνα ιατρική ορθολογικότητα, το έργο του Τσόπρα υπόσχεται την υπέρβαση των αντιθέσεων ανάμεσα σε σώμα και πνεύμα, επιστήμη και θρησκεία. Εδώ, η έμφαση στην αξία τόσο της σωματικής όσο και της ψυχικής υγείας, δηλαδή, η ιδέα ενός αρμονικού, ισορροπημένου και ολιστικού σώματος λειτουργεί ως μεταφορά μιας παγκόσμιας, ενοποιημένης και εναρμονισμένης, πολυπολιτισμικής κοινωνίας που θα χαρακτηρίζεται από την υπέρβαση της αντίθεσης ανάμεσα στον υλισμό της Δύσης και την πνευματικότητα της Ανατολής. Σε αντίθεση με τις κοινωνιοκεντρικές προσεγγίσεις της ασθένειας, η εναλλακτική ιατρική του Τσόπρα είναι ουσιαστικά ατομοκεντρική στο βαθμό που θεωρεί ότι κύριος υπεύθυνος για τη διατήρηση της υγείας και τη θεραπεία της ασθένειας είναι το ίδιο το κοινωνικό υποκείμενο και κυρίως ο τρόπος με τον οποίο σκέφτεται και προσλαμβάνει τον εαυτό του και τη θέση του μέσα στον κόσμο. Στην εναλλακτική ιατρική του αμε-

ρικανού ψυχοθεραπευτή, τα δεινά, η ασθένεια, ο πόνος και η οδύνη προικίζονται με ένα ανώτερο, θετικό νόημα, δηλαδή, αποτελούν μέρη ενός πανθειστικού σύμπαντος όπου το ον, (αυτό που υπάρχει) συμπίπτει με το δέον (αυτό που θα έπρεπε να υπάρχει).

* * *

Ο Τσόπρα γεννήθηκε το 1947 στο Νέο Δελχί και σπούδασε στο Ινστιτούτο Ιατρικών Επιστημών της Ινδίας. Μετά την αποφοίτησή του, το 1968, μετέβη στο Νιού Τζέρσεϊ όπου ειδικεύτηκε ως ενδοκρινολόγος. Βρισκόμαστε στην εποχή της «πολιτιστικής επανάστασης» και ο κόσμος συκλονίζεται από την κριτική της ωφελμιστικής κουλτούρας, την αποθέωση του ατόμου και το αίτημα της αυτοπραγμάτωσης. Ο ινδός γιατρός συμπάσχει και, επηρεασμένος από τις εναλλακτικές αναζητήσεις της αντικουλτούρας, αρχίζει να δυσφορεί με τα στενά όρια της δυτικής κοινωνίας και της ιατρικής επιστήμης. Συμπάσχει, επηρεάζεται και αρχίζει να βλέπει με άλλο μάτι την μακρινή του πατρίδα. Δεν είναι η υπανάπτυκτη Ινδία του υλιστή Μαρξ, εκεί όπου οι φτωχοί χωρικοί λιμοκτονούν και οι ιερές αγελάδες παχαίνουν. Η πατρίδα του δεν είναι μια καθυστερημένη χώρα, αλλά ένας άλλος πολιτισμός. Είναι η ετερότητα της Δύσης, η εξωτική μυστικιστική Ανατολή.

Η δεκαετία του '60 εκπνέει, όχι όμως και η ανάγκη της αυτοπραγμάτωσης. Ο νεαρός γιατρός βρίσκει τη θέση του στην αμερικάνικη κοινωνία καθώς στρέφεται νοσταλγικά προς το παρελθόν του, χωρίς όμως να απορρίπτει το παρόν του. Χωρίς να απορρίπτει συλλήβδην τη δυτική επιστήμη, ασκεί κριτική και αποστασιοποιείται από το κυρίαρχο βιοϊατρικό μοντέλο. Επισκέπτεται τις ρίζες του, μεταπλάθει την ινδουιστική παράδοση και την ανανεώνει. Ερμηνεύει τα αρχαία κείμενα αντιδογματικά, μεταφορικά και όχι κυριολεκτικά, ενώ παράλληλα μεταφράζει τα εγχειρίδια της κβαντικής φυσικής στη γλώσσα της Γιόγκα και της Αγιουρβέδα. Ισχυρίζεται ότι ανακαλύπτει τις ομοιότητες της δυτικής επιστήμης και των ανατολικών φιλοσοφιών, εν πολλοίς, όμως, ανακαλύπτει ό,τι αυτός και η εποχή του έχει επινοήσει, ό,τι, δηλαδή, η ανάγνωσή του έχει παράγει. Η ανάγνωση των ινδουιστικών θρησκευτικών παραδόσεων από τη σκοπιά των ερωτημάτων και των αναγκών της ύστερης νεωτερικότητας και της παγ-

κοσμιοποίησης του επιτρέπει μια δημιουργική σχέση με το παρελθόν. Διαμορφώνει σχέσεις, αναλογίες, επαλληλίες, συνάψεις ανάμεσα στη Δύση και την Ανατολή και επεξεργάζεται μια νέα συλλογική συνείδηση η οποία φιλοδοξεί να συνέχει την, κατακερματισμένη σε εθνικά κράτη και ιδιαίτερους πολιτισμούς, παγκόσμια κοινωνία. Μέσα σε λίγα χρόνια, ο ώριμος πια Ντήπακ Τσόπρα μετατρέπεται από ειδικός γιατρός ενδοκρινολόγος σε πνευματικό ηγέτη, σε ψυχοθεραπευτή-γκουρού. Με την ιδιότυπη σύνθεσή του, ο διάσημος ψυχοθεραπευτής κυριαρχεί σήμερα στην παγκόσμια αγορά υπηρεσιών η οποία προορίζεται να καλύψει τις ανάγκες της αυτοπραγμάτωσης και της ανεύρεσης του «αληθινού εαυτού».

Το 1984 ο Τσόπρα εισήγαγε τη θεραπευτική μέθοδο της Αγιουρβέδα στις Ηνωμένες Πολιτείες και μετά από ένα χρόνο ίδρυσε στη Μασαχουσέτη ένα Κέντρο Υγείας, εξειδικευμένο στη διαχείριση του στρες και των προβλημάτων συμπεριφοράς. Το 1991 ίδρυσε την αμερικανική ένωση της Αγιουρβέδα πατρικής και μετά από τέσσερα χρόνια άνοιξε ένα Κέντρο Ευημερίας στην Καλιφόρνια (The Chopra Center for Well Being) το οποίο και διευθύνει έως σήμερα.¹ Ανήκει στους πιο φημισμένους ψυχοθεραπευτές και υποστηρικτές της εναλλακτικής ιατρικής. Είναι συγγραφέας 30 βιβλίων που έχουν μεταφραστεί σε δώδεκα γλώσσες. Μόνο στην Ευρώπη έχουν πωληθεί 10 εκατομμύρια αντίγραφα των βιβλίων του, ενώ στην Ελλάδα έχουν κιόλας μεταφραστεί 25 από αυτά. Σε συνεργασία με την κρατική τηλεόραση έχει αναλάβει την παραγωγή ενός σημαντικού αριθμού τηλεοπτικών και βίντεο προγραμμάτων μεταξύ αυτών, το «Σώμα, Νους και Ψυχή: Το μυστήριο και το θαύμα», μία από τις πιο υψηλής θέασης και χρηματοδότησης παραγωγές στο διαδίκτυο. Όπως ισχυρίζεται στα βιβλία του, με την πρότασή του επιχειρεί την υπέρβαση της διάκρισης στην οποία στηρίχθηκε η κλασική ιατρική επιστήμη, της διάκρισης σώματος και νου. Ο Τσόπρα δεν είναι μόνο ο γκουρού διάφορων γνωστών διασημοτήτων του Χόλυγουντ, αλλά με το έργο του έχει ασκήσει σημαντική επιρροή στην κλασική ιατρική και τους θεράποντές της. Διεκδικώντας μια διάκριση που θα τους κάνει ορατούς σε κορεσμένα επαγγελματικά πεδία, φιλόδοξοι νέοι επιστήμονες (κυρίως, από τον χώρο της ιατρικής και της ψυχολογίας) παρακολουθούν τις διαλέξεις του και μεταφέρουν τις ιδέες του διάσημου ψυχοθεραπευτή στις πατρίδες τους.

Η ολιστική ιατρική δεν εστιάζει στη θεραπεία του σώματος, αλλά αποβλέπει στην μεταβολή της κυρίαρχης δυτικής κοσμοαντίληψης, του τρόπου με τον οποίο τα άτομα αντιλαμβάνονται τον εαυτό τους και ορίζουν τη θέση τους μέσα στον κόσμο. Στο βιβλίο του *Ταξίδι στη Θεραπεία* ο Τσόπρα υπόσχεται μια «υπερβατική εμπειρία» και εξηγεί:

«Υγεία δεν σημαίνει απλά απουσία αρρώστιας. Είναι μια εσωτερική αγκαλλίαση που θα έπρεπε να κατέχει κανείς μόνιμα, μια κατάσταση αδιαμφισβήτητης ευεξίας (...). Ο πολιτισμός μας έχει επιλέξει να πιστεύει ότι η αρρώστια δημιουργείται στο υλικό επίπεδο (...). Στο μονοπάτι αυτό, ανακαλύπτουμε ότι οι σκέψεις και τα συναισθήματά μας μπορούν να αλλάξουν τη βιολογία μας. Για να δημιουργήσετε Υγεία, χρειάζεστε μια νέου είδους γνώση που να βασίζεται σε μια βαθύτερη αντίληψη της ζωής».²

Και μόνο φυλλομετρώντας τον ημερήσιο και περιοδικό τύπο μπορεί κανείς να διαπιστώσει ότι οι δυτικές κοινωνίες χαρακτηρίζονται τις τελευταίες δεκαετίες από μια ιδιαίτερη έμφαση στην αξία της υγείας. Η υγεία αναγορεύεται σε έσχατη αξία, η δε φροντίδα της θεωρείται ύψιστο ηθικό καθήκον κάθε πολιτισμένου ανθρώπου. Η μέριμνα για την καλή φυσική κατάσταση ισοδυναμεί με ένδειξη σεβασμού για τον εαυτό, τη φύση, τον κόσμο, τη δημιουργία. Οπισωδότη, οι αναφορές στην υγεία και την αρρώστια έχουν σχέση με το πλούσιο σημασιολογικό φορτίο των όρων οι οποίοι έχουν χρησιμοποιηθεί ευρύτατα με μεταφορικό περιεχόμενο για να αξιολογηθούν διάφορες καταστάσεις του προσωπικού και δημόσιου βίου. Η ενασχόληση με την υγεία μπορεί επίσης να ιδωθεί ως αποτέλεσμα που προέκυψε από τη σημαντική ανάπτυξη του ιατρικού επαγγέλματος και του κράτους πρόνοιας στις μεταπολεμικές δεκαετίες. Μπορεί, τέλος, να συσχετισθεί με την πολιτισμική ηγεμονία της ιατρικής, την ισχύ της, δηλαδή, να διαμορφώνει αξίες, πρότυπα συμπεριφοράς και τρόπους ζωής και να υποκαθιστά ή να ανταγωνίζεται τη θρησκεία και τον νόμο στις λειτουργίες του κοινωνικού ελέγχου. Όσοι όμως παράγοντες κι αν απαριθμούσαμε όσον αφορά το κύρος της ιατρικής επιστήμης, το ρόλο του ιατρικού επαγγέλματος και τις λειτουργίες των αντίστοιχων θεσμών στη σύγχρονη κοινωνία δεν θα επαρκούσαν για να φωτίσουν ικανοποιητικά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του

σύγχρονου λόγου για την υγεία και την ευεξία. Ένα από αυτά είναι η απαξίωση του αντικειμενισμού και του υλισμού, η αποδυνάμωση της υλιστικής αντίληψης του κόσμου, του σώματος και του εαυτού. Εναρμονισμένη με το πνεύμα της Νέας Εποχής, η φιλοσοφία του Τσόπρα αρνείται αυτή καθεαυτήν την υλικότητα του κόσμου, την αντικειμενική υπόσταση της πραγματικότητάς του. Ωστόσο, έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι υποστηρίζει την άποψή του σχετικά με την ύλη ως ψευδαίσθηση καθώς ανατρέχει τόσο σε ανατολικές θρησκευτικές παραδόσεις, όπως η Αγιουρβέδα, όσο σε σύγχρονες επιστημονικές θεωρίες, όπως η κβαντική φυσική.³

Σε κβαντικό επίπεδο, τα αντικείμενα δεν αποτελούνται από ύλη, εξηγεί στην Κβαντική Θεραπεία.⁴ Το σώμα, ένας κενός χώρος, όπως το σύμπαν, συντίθεται από ενέργεια και πληροφορία, από άτομα και υποσωματίδια που κινούνται με ταχύτητα φωτός και εκπέμπουν διακυμάνσεις, αυξομειώσεις ενέργειας. Σε αυτό το επίπεδο, το σώμα είναι δεν είναι τίποτα άλλο παρά μια εκτύπωση (print out): εάν τροποποιήσεις το λογισμικό (software) και αλλάξεις το πρόγραμμα, μπορείς να δημιουργήσεις ένα νέο σώμα, δηλαδή, μια νέα πραγματικότητα. Αρκεί λοιπόν να αλλάξει ο τρόπος σκέψης και αντίληψης ενός φαινομένου για να αλλάξει η πραγματικότητά του. Πάντα, ο σκοπός καθορίζει το αποτέλεσμα, ισχυρίζεται ο διάσημος γκουρού, ενώ υπογραμμίζει τη νομοτέλεια που διέπει το σύμπαν. Επειδή δεν υπάρχει μία πραγματικότητα, αλλά πολλές (εφόσον κάθε εμπειρία είναι μοναδική και ερμηνεύεται με ιδιαίτερο, προσωπικό τρόπο) μπορεί κανείς, αλλάζοντας τις ερμηνείες του για τις καταστάσεις, να επιλέξει όποια πραγματικότητα είναι συμβατή με τις επιθυμίες και τις επιδιώξεις του. Το ολιστικό σώμα της Κβαντικής Θεραπείας δεν είναι τίποτα άλλο παρά η ενσάρκωση της κοσμοθεωρίας κάθε ατόμου.

Ο τρόπος με τον οποίο ο Τσόπρα αξιοποιεί την κβαντική φυσική του επιτρέπει να συστήσει ομολογίες με την Αγιουρβέδα, αρχαία θεραπευτική μέθοδο η οποία υποστηρίζει την ενότητα του ανθρώπου με τη φύση. Με αυτόν τον τρόπο επιχειρεί την άρση των αντιθέσεων που θεμελίωσαν την αυτοσυνείδηση της νεωτερικότητας. Η θεμελιώδης διάκριση στην οποία στηρίχθηκε το κλασικό βιοϊατρικό μοντέλο σχετικοποιείται από τη σκοπιά ενός αντιυλιστικού μονισμού, καθώς το σώμα και ο νους εκλαμβάνονται όχι ως διαφορετικές μορφές της ύλης αλλά της συνείδησης. Το ζεπέρασμα των αντιθέσεων ανάμεσα στον άνθρωπο και

τη φύση, το υποκείμενο και το αντικείμενο, τις αξίες και τα γεγονότα καταλήγει στη συγχώνευση του ατόμου και του κόσμου. Ο άνθρωπος μπορεί να αναλάβει την ευθύνη της δικής του υγείας και να γίνει «θεραπευτής του εαυτού του», ισχυρίζεται ο Τσόπρα, εάν ενωθεί με το σύμπαν και καταργήσει τη διαμεσολάβηση των ειδικών, την εξουσία των επαγγελματιών της ιατρικής πάνω στο σώμα του. Αντίθετα με τις κλασικές ιατρικές μεθόδους, οι εναλλακτικές θεραπευτικές τεχνικές (διαλογισμός, γιόγκα, μασάζ, υπνοθεραπεία, αρωματοθεραπεία κ.ά.) δεν παρεμβαίνουν βίαια στον ανθρώπινο οργανισμό, αλλά ενεργοποιούν την ικανότητά του να αυτορυθμίζεται και να αυτοθεραπεύεται. Συνεπώς, ο ρόλος της ιατρικής σώματος-νου θεωρείται βοηθητικός, στοχεύει απλά να αφυπνίσει το θεραπευτικό σύστημα που διαθέτει ο ανθρώπινος οργανισμός και για το οποίο έχει προνοήσει η μητέρα-φύση.

Την ίδια στιγμή που η Πρόνοια εγκαθίσταται στο κέντρο του σύμπαντος και ο Τσόπρα μεσουρανεί στο διαδικτυακό στερέωμα, η αμερικάνικη κοινωνία αναστατώνεται, μεταξύ άλλων, από τη σύγκρουση ανάμεσα στους υπερασπιστές της θεωρίας της εξέλιξης και τους οπαδούς του «ευφούς σχεδιασμού». Θεολόγοι και θετικοί επιστήμονες, σε μια σειρά έργων που δημοσίευσαν τη δεκαετία του '90, επιχειρούν την ανάγνωση των κλασικών επιστημονικών θεωριών με σκοπό να καταδείξουν τις ανεπάρκειές τους. Η κατάδειξη των ορίων της «συμβατικής» επιστήμης φαίνεται να συντελείται από τη σκοπιά μιας προνοιακής αντίληψης του κόσμου. Όπως η ολιστική ψυχοθεραπευτική προσέγγιση της αρρώστιας ξεκινά εκεί που αρχίζουν τα όρια της κλασικής ιατρικής, στηρίζεται, δηλαδή, στις ανεξήγητες περιπτώσεις της «αυτόματης ύφεσης» και της θεραπείας με «πλασέμπο», έτσι και η πίστη στον προγραμματισμό του σύμπαντος στηρίζεται στην «αδυναμία» της δαρβινικής θεωρίας να «εξηγήσει πλήρως» την πολυπλοκότητα των μοριακών μηχανισμών. Σχετικά με τον «έξυπνο σχεδιασμό», ο Τζώρτζ Γκίλντερ (George Gilder) προσπαθεί να καθησυχάσει την ανθρωπότητα ότι οι απαισιόδοξες επιστημονικές θεωρίες, «επινοήματα άθρησκων και αδαών», σχετικά με την επικείμενη καταστροφή του περιβάλλοντος δεν ευσταθούν: «Η αντίληψη ότι όλα δημιουργήθηκαν με τυχαία εξέλιξη ενέπνευσε όλες τις ανώφελες θεωρίες, από τον υλισμό του Μαρξ ως τον πανικό των περιβαλλοντολόγων για την αλλαγή του κλίματος. Δυστυχώς, σήμερα οι φοιτητές μας (...) διδάσκονται τα συμπιλήματα ενός βασισμένου στην πίστη υλι-

στικού μύθου του 19ου». ⁵ Οπωσδήποτε οι σχέσεις της θρησκείας και της επιστήμης ουδέποτε υπήρξαν τόσο απλές και γραμμικές όσο παρουσιάζονται σε ορισμένες εκδοχές της θεωρίας του εκσυγχρονισμού. Ωστόσο, αξιοσημείωτο είναι ότι η «προωθημένη» επιστήμη, εξ ονόματος της οποίας μιλούν οι παραγωγικοί των εναλλακτικών αντιλήψεων, αξιοποιείται αφενός για την συνηγορία υπέρ του θαύματος της δημιουργίας και αφετέρου για την αναίρεση του υλισμού και του αντικειμενισμού.

Η υγεία είναι αποτέλεσμα μιας επιστημολογικής τομής, ισχυρίζεται ο Τσόπρα. Η κατάκτηση της ευεξίας και της εσωτερικής αγαλλίασης περνά μέσα από την απόρριψη των «επικίνδυνων» παραδοχών ότι υπάρχει ένας, ανεξάρτητος από τον παρατηρητή, αντικειμενικός κόσμος, ότι υπάρχει απόλυτος χρόνος που υποβάλλει τα πάντα σε φθορά, ότι ο πόνος, οι δοκιμασίες, τα βάσανα, οι αρρώστιες είναι μέσα στη ζωή. ⁶ Με δύο λόγια, ο Τσόπρα ισχυρίζεται ότι η υγεία προϋποθέτει την απόρριψη της ιδέας ότι το κακό αποτελεί μέρος του κόσμου. Αξιοποιώντας στοιχεία του ινδουιστικού πανθείσμου προσβάλλει την ιδέα ότι το κακό και το καλό βρίσκονται σε διαρκή πάλη και σύγκρουση. Προσβάλλει, δηλαδή, τον πυρήνα της χριστιανικής θεοδικίας ⁷ η οποία υποφέρει από λογικά παράδοξα κάθε φορά που επιχειρεί να εξηγήσει την ύπαρξη των αντιθέσεων, την παρουσία του κακού μέσα στον κόσμο και ταυτόχρονα την καλοσύνη και την παντοδυναμία του Θεού. Στο πλαίσιο της εναλλακτικής αντίληψης, η οποία διαλέγεται με τις Ουπανισάδες, ιερό κείμενο των ινδουιστών, δεν υπάρχει αντίθεση διότι το κακό δεν υφίσταται, είναι μια ψευδαίσθηση. Ο θάνατος, η αρρώστια, ο πόνος δεν υπάρχουν αντικειμενικά, αφού, όπως εξηγεί ο Τσόπρα, αρκεί κανείς να αντιληφθεί την ύπαρξή του με άχρονους όρους και κάθε κύτταρο του οργανισμού του αναγεννιέται. Όταν αλλάξει κανείς την ερμηνεία της ύπαρξής του και πιστέψει ότι είναι ένα άχρονο πνευματικό ον, το σώμα ενσωματώνει την ιδέα της πνευματικότητας και ενσαρκώνει την αιωνιότητα. Αυτό μπορεί να το καταφέρει κανείς, εάν αρχίσει να σκέφτεται με όρους του «αιώνιου νου» και του «άχρονου σώματος» και αλλάξει τον τρόπο με τον οποίο ο δυτικός πολιτισμός ορίζει το σώμα και αντιλαμβάνεται την ύπαρξη.

Αυτό όμως, όπως σημειώνει, προϋποθέτει τον απεγκλωβισμό από την αντίληψη του χρόνου που κατίσχυσε στους νέους χρόνους και έκανε την ιδέα του θανάτου αφόρητη για τον σύγχρονο άνθρωπο. Η γραμμική αντίληψη του χρόνου

θεμελίωσε την υλιστική πρόσληψη της ζωής ως ποσοτικό και μετρήσιμο μέγεθος που υπόκειται στην φθορά. Σύμφωνα, όμως, με την Κβαντική Θεραπεία ένα κομμάτι του εαυτού δεν υπόκειται σε αλλαγή. Πρόκειται για τον «πραγματικό, αληθινό εαυτό» ο οποίος βρίσκεται πέρα από τους φυσικούς, βιολογικούς και κοινωνικούς καθορισμούς. Ο αυθεντικός εαυτός είναι ο Άτμαν των ινδουιστών, ο θεός που ενυπάρχει, ως δυνατότητα, μέσα σε κάθε άνθρωπο:⁸

«Αυτό ουσιαστικά είναι το πνεύμα σου (spirit), μια αφηρημένη αλλά πραγματική δύναμη. Είναι τόσο πραγματική όσο η δύναμη της βαρύτητας. Είναι επίσης ακατανόητη και ακατάληπτη. Είναι μυστηριώδης, πανίσχυρη και αιώνια. Δεν έχει αρχή, ούτε τέλος. Δεν έχει διαστάσεις, δεν έχει έκταση, ούτε προοπτική. Όταν αποκτήσει κανείς επαφή με αυτό το κομμάτι του εαυτού του, μπορεί να δει ότι η παρούσα στιγμή, ακόμα και ολόκληρη η ζωή, δεν είναι παρά μια φευγαλέα αναλαμπή, μια παρένθεση στην αιωνιότητα, το μικρό λαμπύρισμα μιας πυγολαμπίδας μέσα στην αιώνια νύχτα».⁹

Όποιος λοιπόν καταφέρει, μέσω της θεραπείας, να βρει τον εαυτό του, αλλάζει τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται τη θέση του μέσα στον κόσμο και, γίνεται μέτοχος μιας ανώτερης πνευματικής ουσίας. Αξίζει να επανέλθουμε σε ένα επόμενο κείμενο στην ψυχοθεραπευτική έκκληση στον «αληθινό εαυτό» και τη γενεαλογία της στη δυτική παράδοση, προς το παρόν, όμως, ας δούμε πως ορίζονται οι συνέπειες αυτής της «ανακάλυψης» στην καθημερινή ζωή. Όταν ανακαλύψει κανείς τον «πραγματικό» του εαυτό, απελευθερώνεται και χειραφετείται από τους κοινωνικούς καταναγκασμούς, την υλιστική κουλτούρα και τις απαιτήσεις του εργαλειακού λόγου. Όταν μυηθεί κανείς στη νέα πίστη συνειδητοποιεί την αλήθεια και καταλαβαίνει ότι τα πάντα είναι ακριβώς όπως θα έπρεπε να είναι. Αυτό ουσιαστικά σημαίνει ότι η νεωτερική διάκριση όντος και δέοντος (κληρονομιά του χριστιανισμού και του θεολογικού δυϊσμού ανάμεσα σε αυτόν και τον άλλο κόσμο), η οποία σφράγισε και τις σύγχρονες ιδεολογίες και θεμελίωσε τον πολιτικό και πραξεολογικό τους χαρακτήρα, η διάκριση, δηλαδή, ανάμεσα στην πραγματικότητα και τις αξίες, αίρεται. Από αυτή την άποψη, η εναλλακτική ιατρική σώματος-νου φαίνεται να συμπυκνώνει την ιδανική κοσμοαντίληψη για τη νομιμοποίηση της υφιστάμενης κοινωνικής τάξης

πραγμάτων. Κανένα χάσμα δεν υπάρχει ανάμεσα σε αυτό που είναι και σε αυτό που θα έπρεπε να είναι, ανάμεσα στο ιδανικό και το πραγματικό, το σημαντικό και το ασήμαντο, το ανθρώπινο και το θεϊκό. Σε αυτό το πανθειστικό σύμπαν, όλα είναι τέλεια, τίποτα δεν χρειάζεται να αλλάξει διότι τα πάντα έχουν το σκοπό τους, έχουν νόημα, πληρούνται από την παρουσία μιας ανώτερης πνευματικής οντότητας. Σε αντίθεση με τις ουτοπίες της νεωτερικότητας, σε αυτήν την πανθειστική κοσμοαντίληψη δεν υπάρχει καμία απόσταση ανάμεσα στο παρόν και το μέλλον, δεν υπάρχει κακό, κάποια ατέλεια που πρέπει να διορθωθεί από την ανθρώπινη, συλλογική ή ατομική, δράση και προσπάθεια. Κάθε στιγμή της καθημερινότητας, τα οικεία, μικρά και ασήμαντα πράγματα αποκτούν αξία. Ακόμα και η πιο σοβαρή ασθένεια, π.χ. ο καρκίνος, προικίζεται με ένα ανώτερο θετικό νόημα. Σύμφωνα με την ολιστική προσέγγιση του καρκίνου, η οποία υιοθετείται από μεγάλα ιατρικά κέντρα της Αμερικής, η αρρώστια είναι μια ευκαιρία για να αναθεωρήσουμε τη σχέση μας με τη ζωή. Για την αναγνώριση αυτής της τομής που εισάγει η ψυχοθεραπεία στην ατομική βιογραφία αρκεί κανείς να φέρει στη μνήμη του τις αφηγήσεις των ανθρώπων οι οποίοι, μετά την «περιπέτεια με τον καρκίνο», αναφέρονται στην ανακάλυψη του πραγματικού τους εαυτού μέσα από τις μικρές χαρές της ζωής – το άρωμα του πρωινού καφέ ή το ξημέρωμα μιας νέας μέρας. Ο ψυχοθεραπευτικός λόγος αναδεικνύει την φαντασμαγορία ενός τέλει μικρόκοσμου – η ευτελής και παραμελημένη από τις μεγάλες συλλογικές ιδεολογίες καθημερινότητα, κάθε ασήμαντη λεπτομέρεια, γεγονότα ασήμαντα, δυσάρεστες ατυχίες και αναποδιές γίνονται αφορμές για τη βίωση μιας ανείπωτης, μυστικιστικής ευτυχίας.¹⁰

* * *

Η *Νέα Εποχή*, δηλαδή, η σύγχρονη αναζωπύρωση μιας νέας πνευματικότητας και θρησκευτικότητας, δεν φαίνεται να έχει σχέση με την παραδοσιακή θρησκεία της εκκλησίας και των κληρικών, την πίστη των αγράμματων και φτωχών χωρικών της παραδοσιακής κοινωνίας. Η ανάπτυξη της νέας πνευματικότητας ανταποκρίνεται μάλλον στις ψυχολογικές και πολιτισμικές ανάγκες των μικρομεσαίων κοινωνικών στρωμάτων στον σύγχρονο κόσμο, των απογοητευμένων επιστημόνων και των παραμερισμένων θεολόγων, των ανθρώπων που

έχουν ζήσει τη βιομηχανική επανάσταση, έχουν μεγαλώσει με τα επιτεύγματά της, έχουν στελεχώσει τους θεσμούς της, έχουν καταπιέσει τη δυσφορία τους από τον νεωτερικό πολιτισμό και έχουν υποδεχτεί την κριτική του από τα νέα κοινωνικά κινήματα του 20ού αιώνα. Οι εναλλακτικές κοσμοθεωρίες παράγονται από δυσαρεστημένους πρώην ειδικούς οι οποίοι, σε συνεχή διάλογο με εγχώριους θεολόγους και μαχαρίσι της Ανατολής, μετασχηματίζονται σε πνευματικούς καθοδηγητές. Οι νέοι γκουρού φαίνεται να διεκδικούν τον ρόλο του ταγού σε μια εποχή που χαρακτηρίζεται από τη συνείδηση της πολλαπλότητας και της ετερογένειας των πολιτισμών, την εποχή της ραγδαίας παγκοσμιοποίησης. Ο λόγος τους δεν είναι αυταρχικός—ώστε ή τον απορρίπτεις ή τον αποδέχεσαι—είναι πολυπρόσωπος, πρισματικός και μεταφορικός. Μπορεί να διαβαστεί και να μεταφραστεί σε πολλές γλώσσες, μπορεί να ερμηνευτεί και να νοηματοδοτηθεί από διαφορετικούς πολιτισμούς, ενώ πασχίζει να υπερβεί τις διακρίσεις που παραδοσιακά τους χώριζαν και να προωθήσει νέες συνθέσεις στις οποίες να μπορούν όλοι να αναγνωρίζουν το πρόσωπό τους. Ο λόγος του Τσόπρα και των νέων ολιστικών προσεγγίσεων έχει απήχηση γιατί είναι υβρίδιο, διαλέγεται με τη Δύση και την Ανατολή, τη θρησκεία και την επιστήμη, την τοπική παράδοση και τον κοσμοπολιτισμό, τον Θεό των χριστιανών, των μουσουλμάνων, των ινδουιστών είναι ασαφής και διφορούμενος και, έτσι επιτρέπει στους αποδέκτες του σημαντικές ερμηνευτικές ελευθερίες, χρήσεις και καταχρήσεις σπανίως απορρίπτει ή αποκλείει, κυρίως συνδυάζει, συνθέτει και ενοποιεί. Με τα νέα life style περιοδικά, τα οποία κατακλύζουν σήμερα και την ελληνική αγορά—Salve (Salvation/Σωτηρία), Αρμονία, Vita (Ζωτικότητα), Ευεξία, Yoga (Ενότητα) κ.λπ.—η εναλλακτική κοσμοαντίληψη διαχέεται σε ευρύτατα στρώματα του πληθυσμού.

* * *

Όπως προαναφέραμε, στο κείμενο αυτό, προσπαθούμε να δοκιμάσουμε μια υπόθεση σχετικά με τη σχέση ανάμεσα στη γενικότερη κοινωνική απήχηση των μεταμοντέρνων ιδεών και τις εναλλακτικές, ψυχοθεραπευτικές αντιλήψεις. Αυτό λοιπόν που κυρίως μας ενδιαφέρει δεν είναι αυτές καθαυτές οι μεταμοντέρνες ιδέες, αλλά κυρίως η πρακτική τους εφαρμογή, η επιλεκτική αξιοποίησή τους

στο πεδίο της κοινωνικής πρακτικής. Οι ιδέες, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Π. Κονδύλης αναφερόμενος στον πολεμικό χαρακτήρα της γνώσης, δεν υπάρχουν στην πρώτη τους παρθενικότητα, αλλά επιδρούν στην κοινωνία επειδή συγκεκριμένοι άνθρωποι και ομάδες τις επικαλούνται και τις χρησιμοποιούν μέσα σε συγκεκριμένες καταστάσεις.¹¹ Για να επιδράσουν στην κοινωνία, οι ιδέες πρέπει να γίνουν κοινωνικές, να ενσωματωθούν σε θεσμούς, σε κοινωνικές και πολιτικές πρακτικές, και έτσι, να καταστούν εργαλεία για τη διαμόρφωση—την αναπαραγωγή ή την αλλαγή—της κοινωνικής πραγματικότητας. Κατά τη διαδικασία της πρακτικής τους εφαρμογής, οι ιδέες αποσπώνται από τα αρχικά τους συγκείμενα, τα κειμενικά πλαίσια αναφοράς τους, και επανερμηνεύονται από τα κοινωνικά υποκείμενα που τις αξιοποιούν στο πεδίο της κοινωνικής δράσης. Αυτός μάλλον είναι και ένας από τους λόγους για τους οποίους η κοινωνική δράση έχει συχνά απρόσμενες, αθέλητες συνέπειες, δηλαδή, καταλήγει σε αποτελέσματα που βρίσκονταν έξω από τις προθέσεις των παραγωγών τους. Όπως λοιπόν θα αρνούμασταν να προσυπογράψουμε την μεταμοντέρνα κριτική σύμφωνα με την οποία ο μαρξισμός και οι μεγάλες αφηγήσεις καταλήγουν αναπόφευκτα σε ολοκληρωτισμό, έτσι δεν θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι οι μεταμοντέρνες ιδέες οδηγούν νομοτελειακά στην ενίσχυση της νέας πνευματικότητας ή των εναλλακτικών αντιλήψεων της *Νέας Εποχής*. Οι μεταμοντέρνες αντιλήψεις επιδρούν μόνο καθώς επιλέγονται, τροποποιούνται και μεθερμηνεύονται σύμφωνα με τις ανάγκες και τις προτεραιότητες των αποδεκτών τους, καθώς μετασχηματίζονται έτσι ώστε να απαντούν στις μέριμνες του εκάστοτε ακροατηρίου τους, καθώς μεταφράζονται σύμφωνα με τους κώδικες της καθημερινής, πρακτικής γνώσης των κοινωνικών υποκειμένων που τις οικειοποιούνται και τις υιοθετούν ως καθοδηγητικούς άξονες της δράσης και της συμπεριφοράς τους. Το ζήτημα λοιπόν το οποίο αξίζει να διερευνήσουμε ανήκει στην προβληματική της Ανακλαστικής Κοινωνιολογίας στο πλαίσιο της οποίας υπογραμμίζεται ο πρωταρχικός ρόλος της διανόησης στη διαμόρφωση της σύγχρονης κουλτούρας και ιδεολογίας και αφορά το εξής: για ποια κοινωνικά στρώματα οι μεταμοντέρνες αντιλήψεις περί της ύπαρξης πολλών, διαφορετικών και ίσης αξίας πραγματικοτήτων εμφανίζουν μια εκλεκτική συγγένεια; Ποιοι είναι οι παραγωγοί της εναλλακτικής κοσμοθεωρίας που επιχειρεί τον συγκερασμό της μεταμοντέρνας κριτικής στη νεωτερικότητα με ιδέες και αντιλήψεις που έλκουν

την καταγωγή τους από τις θρησκευτικές παραδόσεις της Ανατολής; Ποιό είναι το πολιτισμικό και κοινωνικό προφίλ των διανοούμενων που διεκδικούν ηγετικό ρόλο στη μετάφραση των διαφορετικών γλωσσικών κωδικών της Δύσης και της Ανατολής και αποβλέπουν στη δημιουργία μιας κοσμοαντίληψης που να υπερβαίνει τη μοντέρνα διάκριση ανάμεσα σε επιστήμη και θρησκεία, τον δυτικό λόγο και τον ανατολίτικο μυστικισμό;

Οι εναλλακτικές ολιστικές αντιλήψεις και η απήχησή τους στις δυτικές κοινωνίες τις τελευταίες δεκαετίες θα μπορούσαν ίσως να κατανοηθούν σε συνάρτηση με τις ευρύτερες αλλαγές που αφορούν την ένταση των διαδικασιών της παγκοσμιοποίησης και την αθρόα μετανάστευση ανθρώπων από τον λεγόμενο Τρίτο Κόσμο προς τις μεγάλες μητροπόλεις της Δύσης. Η προσωπική ιστορία του Τσόπρα σημαδεύτηκε από μια μεγάλη τομή που αφορά την κοσμοϊστορική μετακίνηση των πληθυσμών από την περιφέρεια στο κέντρο του παγκόσμιου καταναλωτισμού. Δεν ανήκει όμως στη μεγάλη μάζα των φτωχών και εξαθλιωμένων μεταναστών. Έχει μεγαλώσει σε μια εγγράμματη και εύπορη οικογένεια της πρωτεύουσας (ο πατέρας του ήταν στρατιωτικός γιατρός) και κρατά ζωντανές στη μνήμη του τις αφηγήσεις των συγγενών του από την ιστορία της αποικιοκρατίας και των αντιαποικιακών κινημάτων. Ο λόγος του ιδιότυπου αυτού συγγραφέα-γκουρού δομείται πάνω σε αντιθέσεις που φαίνεται να παραπέμπουν σε οικείους πολιτισμικούς διαχωρισμούς και διαπερνούν τις προσωπικές του εμπειρίες:

«Στα παιδικά μου χρόνια στην Ινδία που τα πέρασα στην οικογένεια ενός στρατιωτικού γιατρού, έβλεπα τους μουσικούς της φιλαρμονικής του συντάγματος να παρελαύνουν τυλιγμένοι στα τουρμπάνια τους, παίζοντας με τις γκάντες εύθυμους σκοτσέζικους χορούς. Στο πάρτι των γενεθλίων μου, την ώρα που ο γητευτής των φιδιών έδινε την παράστασή του, τα άλλα παιδιά παρακολουθούσαν με τα μάτια γουρλωμένα, αλλά η δική μου προσοχή ήταν στραμμένη στο αγαπημένο μου δώρο, ένα τρενάκι από την Αγγλία με δύο μικροσκοπικούς σταθμούς που έγραφαν «Γουέμπλεϊ» και «Πάντιγκτον». Η μητέρα μου, μια πιστή ινδουίστρια, είχε ζήσει μια συγκλονιστική εμπειρία βλέποντας γονατιστή στο στόμιο της ιερής σπηλιάς πως ο Κύριος Σίβα της έδινε την ευλογία του με τη μορφή μιας ορθωμένης κόμπρας μισό μέτρο παραπέρα. Στην προσωπική μου

ζωή κυριαρχούσαν αλληλοσυγκρουόμενες και μερικές φορές αντιφατικές πραγματικότητες». ¹²

Η βιογραφία του διάσημου ψυχοθεραπευτή φέρει έντονα τα σημάδια μιας έντονης πολιτισμικής διαφοράς ανάμεσα στην τυπική, δυτική του εκπαίδευση στην πατρική Σχολή και τις ανανεωμένες ινδουιστικές πολιτισμικές παραδόσεις της πατρίδας του. Ενώ εγκαταλείπει την Ινδία σε νεαρή ηλικία και μεταβαίνει στο Νιού Τζέρσεϋ για να συνεχίσει τις σπουδές του, ο Τσόπρα διατηρεί στενούς δεσμούς με τον τόπο καταγωγής του και ταξιδεύει συχνά για να συναντήσει εγχώριους μαχαρίσι. Αν και μετέχει του δυτικού πολιτισμού, είναι συγχρόνως φορέας της ινδουιστικής παράδοσης, μιας ανανεωμένης βέβαια παράδοσης που διαμορφώθηκε στο πλαίσιο του εθνικού κινήματος ανεξαρτησίας της Ινδίας. ¹³ Ο Τσόπρα αποτελεί το χαρακτηριστικό παράδειγμα της μοντέρνας υποκειμενικότητας: είναι ένας εγγράμματος, αστός μετανάστης που ζει ταυτόχρονα σε πολλούς κόσμους, συμμετέχει σε πολλές και, εν πολλοίς, ανταγωνιστικές και ασύμβατες μεταξύ τους πολιτισμικές παραδόσεις, αναγνωρίζει και μιλά συγχρόνως τους διαφορετικούς πολιτισμικούς κώδικες της Δύσης και της Ανατολής, τις γλώσσες της τεχνολογίας και του μυστικισμού. Αυτό τον ωθεί και του επιτρέπει να επιχειρήσει νέες συνθέσεις που θα υπερβαίνουν τη διάκριση μεταξύ δυτικού και ανατολικού πολιτισμού και αυτό συμβαίνει σε μια εποχή κατά την οποία οι δυτικές κοινωνίες περνούν μια σοβαρή κρίση που υπονομεύει τα θεμέλια της πολιτισμικής τους υπεροχής, την πίστη στον ορθό λόγο, την επιστήμη, την πρόοδο κ.λπ. Έτσι ο Τσόπρα θα βρει τη θέση του στην αμερικάνικη κοινωνία και στο παγκόσμιο δημόσιο πεδίο σε μια εποχή όπου η αντικουλτούρα του '60 και η μεταμοντέρνα κριτική της νεωτερικότητας υπονομεύουν τις διακρίσεις ανάμεσα στο ανορθολογικό και το ορθολογικό, την υψηλή και τη λαϊκή κουλτούρα, την επιστήμη και τη θρησκεία. Ο Τσόπρα, προϊόν της συνάντησης διαφορετικών και ανταγωνιστικών κόσμων, αποτελεί ένα χαρακτηριστικό τύπο εγγράμματου αστού, ιδιότυπου διανοούμενου – γκουρού, που αξιώνει να γίνει ειδικός στη μετάφραση των αντίστοιχων πολιτισμικών παραδόσεων, ενώ επιχειρεί, μέσα από τον συγκερασμό τους, τη διαμόρφωση μιας εναλλακτικής ατομικιστικής κοσμοθεώρησης. Με το έργο του ο Τσόπρα μετασχηματίζει ουσιαστικά τις θρησκευτικές παραδόσεις της πατρίδας του σε πολιτισμικά εμπορεύματα που

απευθύνονται στον κοσμοπολίτικο χώρο της αγοράς – διαδικασία η οποία, βέβαια, του αποφέρει σημαντικά υλικά και συμβολικά κέρδη.

Φαίνεται λοιπόν ότι η παρουσία των ασιατών μεταναστών στο κέντρο των καπιταλιστικών μητροπόλεων και η δυναμική συμμετοχή τους στο παγκόσμιο δημόσιο πεδίο που δημιουργείται από την ηλεκτρονική επανάσταση στα μέσα μαζικής επικοινωνίας, παράγει μια πρωτόγνωρη συνθήκη για τις δυτικές κοινωνίες, την οποία μάλλον δεν μπορούμε να συλλάβουμε αν παραμείνουμε εγκλωβισμένοι στα νομοτελειακά σχήματα των θεωριών περί εκσυγχρονισμού. Ως γνωστόν, ένα επιχείρημα κατά της παγκοσμιοποίησης αφορά στο ότι πρόκειται για μια διαδικασία η οποία συντελεί στη «δυτικοποίηση» του κόσμου.

Παρόλα τα στοιχεία αλήθειας που εμπεριέχει, η εν λόγω κριτική υποτιμά μάλλον τα ισχυρά πολιτισμικά κινήματα που προέρχονται από την Ινδία, την Ιαπωνία ή την Κίνα καθώς επίσης και τη σημαντική οικονομική ανάπτυξη αυτών των χωρών – γεγονότα που θα μπορούσαν ίσως να δικαιώσουν και τον αντίθετο ισχυρισμό, δηλαδή, την πρόταση περί της «ανατολικοποίησης» των δυτικών κοινωνιών. Αν και η γοητεία που άσκησε η Ανατολή στους ρομαντικούς στοχαστές αποτελεί ένα σημαντικό κεφάλαιο την ιστορία της νεωτερικότητας, σήμερα, πολύ περισσότερο από ποτέ, το εύρος της παγκοσμιοποίησης είναι τέτοιο που καθιστά μάλλον ανεδαφική κάθε απόπειρα ανάλυσης των συντελούμενων αλλαγών που βασίζεται στην αντιμετώπιση της Δύσης και της Ανατολής ως διακριτών, αυτόνομων και ανεξάρτητων πολιτισμικών οντοτήτων.

Πρόκειται λοιπόν για μια κατάσταση η οποία μάλλον μας υποχρεώνει να αντιστρέψουμε τη στερεότυπη εικόνα της μονόδρομης ροής ιδεών και εξαγωγής πολιτισμικών προϊόντων από το κέντρο προς την περιφέρεια του καπιταλισμού για να στρέψουμε το ενδιαφέρον μας στους τρόπους με τους οποίους οι ασιάτες μετανάστες μεταφέρουν τον οικείο τους πολιτισμό και τις θρησκευτικές τους παραδόσεις στις δυτικές χώρες. Η μετατόπιση του ενδιαφέροντος στη

διαδικασία της πολιτισμικής διαντίδρασης, η οποία διεξάγεται σε παγκόσμιο επίπεδο, μας επιτρέπει να διερευνήσουμε τις κοινωνικές και πολιτικές συνέπειες αυτής της μεταφοράς. Αν και η διερεύνηση αυτού του ζητήματος αποτελεί το αντικείμενο ενός ξεχωριστού κειμένου, αξίζει εδώ να σημειώσουμε ορισμένες από τις αλλαγές που συντελούνται στο εσωτερικό των δυτικών κοινωνιών. Καταρχήν, μετά τη δεκαετία του '60, η δυναμική παρουσία ανατολικών θρησκειών

στο δημόσιο πεδίο εντείνει τον ήδη υπάρχοντα θρησκευτικό πλουραλισμό. Δεν πρόκειται για κάτι καινοφανές — ο θρησκευτικός πλουραλισμός αντλεί την καταγωγή του από τη Μεταρρύθμιση, αποτελεί προϊόν της διαδικασίας εκκοσμίκευσης η οποία, ωστόσο, δεν καταλήγει στην εξαφάνιση της θρησκείας και την υποκατάστασή της από την επιστήμη, αλλά στην αλλαγή του τρόπου ύπαρξης της θρησκείας στο νεωτερικό πλαίσιο. Με την κυριαρχία του θετικού πνεύματος και την άνοδο του επιστημονικού τρόπου σκέψης, οι θρησκευτικές κοσμοαντιλήψεις δεν εξαφανίστηκαν αλλά σχετικοποιήθηκαν. Έχασαν την αντικειμενική τους υπόσταση, τον αδιαφιλονίκητο και αδιαμφισβήτητο χαρακτήρα που είχαν στην παραδοσιακή κοινωνία και συνδέθηκαν με το υποκείμενο άρχισαν δηλαδή σταδιακά να γίνονται ζητήματα υποκειμενικής ερμηνείας, ατομικής ηθικής, προσωπικής προτίμησης και ελεύθερης επιλογής.¹⁴ Όπως χαρακτηρίστικά αναφέρει ο Α. Γκούλντερ για να αποδώσει την υποκειμενική διάσταση των σύγχρονων ιδεολογικών συστημάτων, στη νεωτερικότητα «η συμμετοχή έπεται της πίστης και όχι η πίστη της συμμετοχής».¹⁵ Ως άμεση συνέπεια της θεσμικής διαφοροποίησης που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη κοινωνία, ο χριστιανισμός έχασε το μονοπώλιο της αλήθειας καθώς μετετέραπη σε μια πίστη ανάμεσα σε πολλές άλλες που απευθύνονται εξίσου σε ένα ευρύτατο, κοινωνικά και πολιτισμικά διαφοροποιημένο, κοινό και ανταγωνίζονται μεταξύ τους για την εύνοιά του. Με τους όρους του Μαρξ, θα μπορούσαμε λοιπόν να πούμε ότι στη νεωτερικότητα, η συνείδηση «κολυμπά στον πλούτο της θρησκευτικής αντίθεσης και της θρησκευτικής ποικιλομορφίας».

Ωστόσο, η αντικουλτούρα του '60, με την κριτική του θετικισμού και του αντικειμενισμού, εντείνει την πολυμορφία των διαφορετικών τρόπων ζωής και αντίληψης και ενισχύει τον θρησκευτικό πλουραλισμό. Η διάδοση και η απή-χηση των ανατολικών θρησκευτικών παραδόσεων στον δυτικό κόσμο λειτουργεί ανανεωτικά αλλά και ανταγωνιστικά προς τον χριστιανισμό ο οποίος υποχρεώνεται να απαντήσει πλέον είτε αποκηρύσσοντας τις νέες θρησκείες, είτε τροποποιώντας και ανανεώνοντας τις δικές του παραδοχές και πρακτικές. Έτσι, μπορούμε, ίσως, να κατανοήσουμε τη σημαντική αύξηση των προτάσεων να ενσωματωθούν στοιχεία των ανατολίτικων θρησκευτικών παραδόσεων στις χριστιανικές πρακτικές, όπως αυτή του ιρλανδού καθολικού ιερέα Γουίλιαμ Τζόνστον (William Johnston). Προσπαθώντας να κατευνάσει τις κατηγορίες εναντίον του, ο Τζόν-

στον σημειώνει στο βιβλίο του με τίτλο *Χριστιανικό Ζεν* ότι «η φώτιση δεν είναι ούτε χριστιανική ούτε βουδιστική ούτε οτιδήποτε άλλο. Είναι απλώς ανθρώπινη».¹⁶ Εδώ, αυτό που αναδεικνύεται σε αντικείμενο διακύβευσης δεν είναι η χριστιανική ή η ινδουιστική πίστη, αλλά η θρησκευτική πίστη γενικά και αφηρημένα – μόνο έτσι μπορεί να ανταποκριθεί στις πνευματικές και κοινωνικές ανάγκες ενός παγκόσμιου και πολυπολιτισμικά διαστρωματωμένου ακροατηρίου. Φαίνεται λοιπόν ότι όσο πιο υψηλός είναι ο βαθμός αφαίρεσης της συλλογικής συνείδησης τόσο πιο ισχυρός είναι ο ενοποιητικός της ρόλος εφόσον επιτρέπει σε διαφορετικά κοινωνικά υποκείμενα πολλαπλές και ποικίλες ερμηνευτικές ελευθερίες ανάλογα με τα ιδιαίτερα κοινωνικά και πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά.¹⁷

Πέρα από τις προσπάθειες ανανέωσης του χριστιανισμού, μπορούμε να αναγνωρίσουμε τα σημεία των αλλαγών που προκαλούνται από τη διάχυση των ανατολικών παραδόσεων στη Δύση στα πεδία της ψυχοθεραπείας και της ψυχολογίας. Τις τελευταίες δεκαετίες, γίνεται λόγος για την ανανέωση της θεωρίας και των πρακτικών που θεμελιώνουν το ψυχοθεραπευτικό εγχείρημα ώστε να συμμορφώνεται με τις ιδιομορφίες του σύγχρονου κόσμου και τις ανάγκες των μεταναστών από τον Τρίτο Κόσμο που υποφέρουν από το λεγόμενο «πολιτισμικό σοκ» – αποτέλεσμα της σύγκρουσης μεταξύ διαφορετικών και ανταγωνιστικών παραδόσεων, τρόπων σκέψης και δράσης. Έτσι, οι ολοένα και αυξανόμενες αναφορές στην «πολυπολιτισμική ψυχοθεραπεία» υποδεικνύουν την ανάγκη του ψυχοθεραπευτή να αποδεσμευτεί από τον εθνοκεντρισμό του για να αναγνωρίσει και να αποδεχτεί τον θετικό ρόλο που παίζουν οι ανατολικές θρησκευτικές παραδόσεις στην καθημερινή ζωή και την ψυχική υγεία των ινδών, κινέζων, γιαπωνέζων κ.λπ. μεταναστών πελατών του.¹⁸ Στο πλαίσιο αυτό μπορούμε επίσης να κατανοήσουμε την πληθώρα των νέων μελετών που επιχειρούν να καταδείξουν την ανάγκη σύνδεσης της ψυχολογίας και των παγκόσμιων θρησκειών. Ένα κοινό στοιχείο που φαίνεται να χαρακτηρίζει τις σχετικές μελέτες είναι ο υποσκελισμός του Φρόιντ από τον Γιουνγκ ως βασικής θεωρητικής αναφοράς.¹⁹ Η άρνηση, δηλαδή, του Γιουνγκ να θεωρήσει την θρησκεία ως ένα είδος ψευδούς συνείδησης και να την διακρίνει αυστηρά από την επιστήμη, συνάδει με την μεταμοντέρνα αποδόμηση και εξηγεί μάλλον την αυξανόμενη δημοτικότητα του έργου του σήμερα.²⁰

* * *

Η μεταμοντέρνα αποδόμηση της διάκρισης ανάμεσα στην επιστήμη και τη θρησκεία, η πίστη στην ύπαρξη πολλών και ισάξιων πραγματικοτήτων, η έμφαση στην ερμηνευτική ελευθερία του υποκειμένου, η απαξίωση του αντικειμενισμού και του υλισμού του κλασικού βιοϊατρικού μοντέλου αποτελούν κυρίαρχα στοιχεία του εναλλακτικού λόγου. Οι ολιστικές αντιλήψεις ισχυρίζονται την ενότητα σώματος και νου και αξιοποιούν επιλεκτικά τις ανατολικές και δυτικές πολιτισμικές παραδόσεις, ενώ, από την σκοπιά ενός πανθειστικού μονισμού, προσβάλλουν εξίσου τον επιστημολογικό δυισμό της μοντέρνας επιστήμης και τον θεολογικό δυισμό του χριστιανισμού. Το έργο του Ντήπακ Τσόπρα, του οποίου την παραδειγματική ανάλυση δοκιμάζουμε σε αυτό το σημείωμα, αποτελεί μια προσπάθεια διαμόρφωσης μιας ατομοκεντρικής κοσμοαντίληψης η οποία επιχειρεί να συνθέσει, να εξισοροπήσει και να ενοποιήσει τις αντιθετικές και κατακερματισμένες εμπειρίες των κοινωνικών υποκειμένων στις σύγχρονες πολυπολιτισμικές κοινωνίες:

«Αν κάθε πρόσωπο κατασκευάζει συνεχώς τη δική του εσωτερική εμπειρία, θέτοντας αναρίθμητες ερμηνείες πάνω στα πρωτογενή στοιχεία που του παρέχουν οι αισθήσεις, τότε υπάρχει ένα ισχυρό επιχείρημα για να μην αρνηθούμε σε κανέναν την προσωπική του εκδοχή για την πραγματικότητα. Μια γενιά πριν, κυριαρχούσε η υπόθεση πως μια πραγματικότητα –σκληρή, επιστημονική, υλιστική– ακούσε για τα πάντα. Σήμερα θα πρέπει να μάθουμε να προσαρμοζόμαστε στην κατάσταση των πολλαπλών πραγματικοτήτων.²¹

Η αναφορά στις πολλαπλές πραγματικότητες στρέφεται κατά του εργαλειακού λόγου ο οποίος αναλύει, διακρίνει, ταξινομεί και ιεραρχεί τα διαφορετικά επίπεδα της πραγματικότητας και προάγει τον δυισμό ανάμεσα σε μια ανώτερη και μια κατώτερη μορφή αντίληψης (επιστήμη-ιδεολογία/θρησκεία). Στρέφεται ακόμα ενάντια στην έλλογη αντίληψη της προσωπικότητας που ενεργοποιεί μια σειρά εσωτερικών συγκρούσεων και αντιθέσεων καθώς προωθεί την ιεράρχηση του εγώ σε ανώτερες, πολιτισμένες και σε κατώτερες σφαίρες που πρέπει να χει-

ραγωγηθούν και να τεθούν υπό έλεγχο. Κατ' ανάλογο τρόπο, ο εναλλακτικός λόγος αντιτίθεται στην εξελικτική και γραμμική αντίληψη της ατομικής ιστορίας, δηλαδή, στην ιδέα της προοδευτικής ανέλιξης του εαυτού προς ανώτερες, πληρέστερες μορφές γνώσης και αποτίμησης του παρελθόντος. Ίδού πως ο ίδιος ο Τσόπρα αναφέρεται στις αντιθέσεις που σημάδεψαν την ατομική του τροχιά:

«Η δική μου αίσθηση για την πραγματικότητα συνέχιζε να αλλάζει ακανόνιστα, από τον έναν κόσμο στον άλλο. Θυμάμαι τη μέρα όταν πέταξα στη Σρι Λάνκα για τις εξετάσεις που θα μου έδιναν την άδεια να ασκήσω την ιατρική στην Αμερική (...) το πρωί είχα επισκεφτεί ένα ναό χτισμένο γύρω από το δόντι του Βούδα (...) το απόγευμα πήγα στις εξετάσεις έχοντας γεμίσει το κεφάλι μου με μεταβολικές διόδους και βασική βιοχημεία (...) Ποιος είμαι τελικά; Ο εσωτερικός μου εαυτός περιλαμβάνει τον Αδελφό ΜακΝαμάρα, την ινδουίστρια μητέρα μου, τον σουάμι γείτονα, τον Θεό Σίβα στη μορφή της κόμπρας, την ομάδα του κρίκετ και έναν σιδηροδρομικό σταθμό-παιχνίδι που έγραφε “Γουέμπλεϊ”. Αν με ρωτήσετε ποιος είναι ο αληθινός εαυτός μου, θα σας απαντήσω “Όλοι”».²²

Προσπαθώντας να διαχειριστεί τις εντάσεις και τις συγκρούσεις που βίωσε ο ίδιος, εξαιτίας της κοινωνικοποίησής του σε διαφορετικά και ετερόκλητα πολιτισμικά περιβάλλοντα, ο Τσόπρα διαμορφώνει εντέλει μια θεώρηση του εαυτού η οποία εμφανίζει μια εκλεκτική συγγένεια με τις εμπειρίες των μεταναστών αλλά και των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων, τους «ευέλικτους κινητικούς», τους ανθρώπους που βιώνουν έντονα στην προσωπική τους ζωή τις συνέπειες της γεωγραφικής και κοινωνικής κινητικότητας.²³ Στο πλαίσιο αυτής της εναλλακτικής θεώρησης, καταργείται η ιστορική προοπτική, καμία από τις διαφορετικές ιστορικές διάρκειες από τις οποίες συντίθεται ο ατομικός βίος δεν ιεραρχείται ή αποκλείεται. Κανένα τμήμα του εαυτού δεν επιβάλλει την τάξη του στα υπόλοιπα, με συνέπεια την πρόκληση ενός διχασμού ανάμεσα σε ένα «καλό» και έναν «κακό» εαυτό ο οποίος οφείλει να κυριαρχηθεί και να μετασχηματιστεί υπό τις προσταγές μιας υπέρτατης κανονιστικής αρχής. Ο εαυτός γίνεται όλος μια επιφάνεια που στερείται βάθους, μια θεατρική παράσταση

χωρίς σκηνοθέτη, μια σκηνή όπου παίζεται ένα έργο χωρίς πλοκή, χωρίς συγκριμένη κατεύθυνση. Τα διάσπαρτα γεγονότα που συγκροτούν την ατομική ιστορία δεν συντάσσονται σύμφωνα με τους κώδικες μιας γραμμικής διαδοχής, δεν υπάρχει μια κατεύθυνση που να ξεκινά από τη Σρι Λάνκα, τον θεό Σίβα και τον ναό του Βούδα για να καταλήξει στη Νέα Υόρκη, τη βιοχημεία και τους μοντέρνους σιδηρόδρομους, αλλά μια «ακανόνιστη αίσθηση της πραγματικότητας» που επιτρέπει ένα συνεχές πέρα-δύθε, από τον έναν κόσμο στον άλλο. Στην περίπτωση αυτή, το εγώ, όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Κονδύλης αναφερόμενος στη μεταμοντέρνα νοοτροπία, «δεν γίνεται αντιληπτό ως οργανωμένο Όλο με πάγια περιγράμματα και άμεσα ορατή ιεραρχική διάρθρωση, παρά μάλλον ως αλυσίδα ισότιμων βιωμάτων, τα οποία συναρτώνται μεταξύ τους μάλλον συνειρμικά παρά λογικά».²⁴ Σε αυτό, όμως ακριβώς, το στοιχείο φαίνεται να στηρίζεται η απήχηση των εναλλακτικών αντιλήψεων που υπόσχονται την χειραφέτηση των κοινωνικών υποκειμένων, όχι από τις αντιθέσεις και τις αντινομίες της καθημερινής τους ζωής, αλλά από την επιστημολογία του ορθού λόγου ο οποίος επικρίνεται ότι τις παράγει μέσω της ανάλυσης, της ιεραρχίας και της αναπαραγωγής ενός δυϊσμού ανάμεσα σε «αυτόν» και έναν «άλλο κόσμο», στα φαινόμενα και την πραγματικότητα, τις αξίες και τα γεγονότα, το υποκείμενο και το αντικείμενο. Σε αντίθεση με τις χειραφετητικές ιδεολογίες της νεωτερικότητας, ο εναλλακτικός λόγος υπόσχεται την υπέρβαση της αλλοτρίωσης και την ενότητα του υποκειμένου και του αντικειμένου στο «εδώ και τώρα», όπως το είχε επιθυμήσει η δεκαετία του '60, και όχι σε μια ουτοπία που μέλλει να πραγματωθεί σε ένα απροσδιόριστο μέλλον.

* * *

Στο πλαίσιο των παραπάνω συλλογισμών, μπορούμε ίσως να δοκιμάσουμε να ερμηνεύσουμε τη σημασία που αποκτά η έμφαση στην υγεία στο πλαίσιο των εναλλακτικών θεωρήσεων. Η ιδέα ενός ενοποιημένου και ολικού σώματος, στην οποία θεμελιώνεται η ολιστική ιατρική, αξιοποιείται ως μια μεταφορά της πολυπολιτισμικότητας. Η εναλλακτική ιατρική σώματοςπνεύματος παραπέμπει σε μια οργανισμική αναλογία της παγκόσμιας κοινωνίας στο πλαίσιο της οποίας οι διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις της Δύσης και της Ανατολής

επιτελούν συμπληρωματικές και όχι ανταγωνιστικές λειτουργίες, ενώ η εναρμόνισή τους τίθεται ως προαπαιτούμενο της ζωής και της επιβίωσης της ανθρωπότητας. Η υγεία του συλλογικού αυτού σώματος εξαρτάται από την εξισορρόπηση και την εναρμόνιση των διαφορετικών μερών από τα οποία απαρτίζεται. Η αρμονία, ως επιθυμητή κατάσταση, υποβάλλει την ανάγκη υπέρβασης του διαχωρισμού ανάμεσα στην επιστήμη και τη θρησκεία, στον υλισμό της Δύσης και την πνευματικότητα της Ανατολής. Η φροντίδα του εαυτού και, συνακόλουθα, η μέριμνα για την υγεία, αναγορεύονται σε καθολικά προτάγματα ενός ιδιότυπου, συναισθηματικού ουμανισμού—αγάπα πρώτα τον εαυτό σου—ώστε να μπορέσεις να αγαπήσεις τον άλλο και να συμβιώσεις μαζί του—ισχυρίζονται οι διανοούμενοι της *Νέας Εποχής*. Στο πλαίσιο της εναλλακτικής κοσμοθεώρησης, η οικουμενικότητα του ορθού λόγου παραχωρεί τη θέση της στην οικουμενικότητα των αισθημάτων, της αγάπης και της συμπόνιας. Η επιστημονική γνώση που στηρίζεται σε αντικειμενικά θεμελιωμένες αναλύσεις και η εργαλειακή προσέγγιση του εαυτού που προάγει η μοντέρνα ανακλαστικότητα υποσκελίζονται από τη «βιωμένη αλήθεια» μια εναλλακτική μορφή γνώσης, μη μεταδόσιμη μέσω του λόγου, θεμελιωμένη στη μεταφυσική της υποκειμενικής ερμηνείας και την αποθέωση του βιώματος. Στις ολιστικές αντιλήψεις, ο εαυτός, ως κτίστης του κόσμου, καταλαμβάνει τη θέση που κατείχε ο θεός στο παραδοσιακό θρησκευτικό κοσμοείδωλο και αναγορεύεται σε έσχατο θεμέλιο της γνώσης και της ηθικής.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Οι αρχαίες θεραπευτικές μέθοδοι της Ανατολής συστηματοποιήθηκαν το 1961 από τον μέντορα του Τσόπρα, τον Μαχαρίσι Μαγιές Γιόγκι (Maharishi Mahesh Yogi) ο οποίος εισήγαγε τον Υπερβατικό Διαλογισμό στη Δύση.
2. D. Chopra, *Ταξίδι στη Θεραπεία. Αφυπνίστε τη σοφία Μέσα σας, Διόπτρα*, Αθήνα 1996, σ. 5.
3. Σχετικά με τη σύνδεση του ινδουιστικού μυστικισμού με την κβαντική φυσική, βλ. F. Capra, *Το Ταό και η φυσική*, Ωρόρα, Αθήνα 1982, σ. 32: «Όταν προσεγγίζουμε το

πρόβλημα της ύπαρξης έσχατων υποατομικών σωματιδίων, η ατομική φυσική χάνει την αντικειμενική της βάση και τότε βρισκόμαστε κοντά στο Ζεν. Με την παρατήρησή μας συγκροτούμε την ύπαρξη, ο παρατηρητής είναι άξεχώριστος από το αντικείμενο που παρατηρεί».

4. D. Chopra, *Κβαντική Θεραπεία. Εξερευνώντας τα σύνορα της ιατρικής νου-σώματος*, Ασημάκης-Aquarius, Αθήνα 1998, σ. 4.
5. G. Gilder, «Gilder Responds to Wired: The Materialistic Superstition», *Discovery Institute News*, index.php?command=view&id=2258 (3/4/2009).
6. D. Chopra, *Ageless Body, Timeless Mind: The Quantum Alternative to Growing Old*, Harmony Books, New York 1993, σ. 4.
7. Για το πρόβλημα της θεοδικίας στις παγκόσμιες θρησκείες, βλ. H.H. Gerth - C.W.Mills, *From Max Weber*, Oxford University Press, N. York 1958, σσ. 267-301.
8. «Δεν ήταν λοιπόν μέσα του ο Άτμαν, δεν κυλούσε στην ίδια του την καρδιά η αρχική πηγή; Αυτήν έπρεπε να βρει κανείς, την αρχική πηγή μέσα στο ίδιο του το Εγώ, αυτήν πρέπει να κατακτήσει κανείς, να την κάνει δική του. Όλα τα άλλα ήταν αναζήτηση, λοξοδρόμηση, αυταπάτη». Έρμαν Έσσε, *Σιντάτρα. Ένα Ινδικό Παραμύθι*, Καστανιώτης, Αθήνα 1999, σ. 17.
9. Veronica M. Hay, *An Interview with Deepak Chopra*, www.intoughmag.com/chopra.html (3/4/2009).
10. «Δεν εξετάζεις αν ο κόσμος είναι καλός ή κακός, αν η ζωή σ' αυτόν είναι χαρά ή οδύνη – αλλά την ενότητα του κόσμου, την αλληλουχία όλων των φαινομένων, το αγχάλισμα των μικρών και μεγάλων από το ίδιο ρεύμα». Έρμαν Έσσε, *Σιντάτρα*, ό.π., σ. 40.
11. Π. Κονδύλης, *Ο Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός, Θεμέλιο*, Αθήνα 1987, σ. 43.
12. D. Chopra, *Ζωή Χωρίς Όρους*, Π. Ασημάκης-Aquarius, Αθήνα 1995, σ. 63.
13. Ed. Shils, *The Intellectual between Tradition and Modernity. The Indian Situation*, Mouton & Co, The Hague-Netherlands 1961, σ. 118.
14. P. Berger, *The Sacred Canopy*, Random House, N. York 1990, σ. 150.
15. A. W. Gouldner, *The Coming Crisis of Western Sociology*, London 1970, σ. 150.
16. William Johnston, *Christian Zen: A Way of Meditation*, Fordham University Press, N. York 1997, σ. 43.
17. Το πρόταγμα για τη δημιουργία μιας παγκόσμιας θρησκείας πέρα από φυλετικές, πολιτισμικές και εθνικές διακρίσεις θεμελίωσε τις προσπάθειες του αφροαμερικανού Χάουαρντ Θάρμαν (Howard Thurman), καθηγητή θεολογίας σε πανεπιστήμιο της Ουάσιγκτον ο οποίος, το 1937, μετά το ταξίδι του στην Ινδία και τη συνάντησή του με τον Γκάντι, επέστρεψε στην Αμερική με σκοπό να ανανεώσει τον χριστιανισμό και

- να ενισχύσει το κίνημα για τα δικαιώματα των μαύρων. R. Kelley, *Race Rebels: Culture, Politics and the Black Working Class*, Sage, London 1994, σ. 122. Στην ίδια κατεύθυνση εντάσσεται μάλλον και η «διαθρησκειακή» προσπάθεια για τη συγκρότηση ενός ηθικού κώδικα με παγκόσμια εμβέλεια που προωθήθηκε στο Κοινοβούλιο των Θρησκειών του Κόσμου (Parliament of the World's Religions), το οποίο συνήλθε στο Σικάγο το 1993. Βλ. σχετικά, Αναστάσιος Γιαννουλάτος (Αρχιεπίσκοπος Αλβανίας), «Η αναζήτηση των πανανθρώπινων αξιών», *noylatos_seekin* (3/4/2009).
18. West, *Psychotherapy and Spirituality. Crossing the Line between Therapy and Religion*, Sage, London 2001, σσ. 34-45.
 19. Βλ. σχετικά, D. Fontana, *Ψυχολογία, Θρησκεία, Πνευματικότητα, Σαββάλας*, Αθήνα 2005, σ. 43. Βλ. επίσης J. N. Isbister, *Freud: an Introduction to his Life and Work*, Polity Press, Cambridge 1985, σ. 46. J. Vigne, «Guru and psychotherapist: comparisons from the Hindu tradition», *Journal of Transpersonal Psychology*, 23 (2), σσ. 121-137.
 20. Ανάλογες μεταβολές μπορούμε να εντοπίσουμε και στο πεδίο των λεγόμενων θετικών επιστημών όπου επικρατεί μια τάση επαναπροσέγγισης της θρησκείας και της επιστήμης, μια τάση αναθεώρησης δηλαδή της φυσικής και της βιολογίας με τρόπο που να μην ανταγωνίζονται αλλά να προϋποθέτουν και να ενισχύουν την πίστη σε μια ανώτερη πνευματική δύναμη. Βλ. ενδεικτικά, F. Capra, *The Turning Point. Science, Society and the Rising Culture*, Wildwood, London 1982. Για την κριτική προσέγγιση των εναλλακτικών αντιλήψεων στον χώρο της νέας αρχαιολογίας, βλ. Π. Παναγιωτόπουλος, «Αντισυμβατική ταυτότητα και πολιτικός κομφορμισμός: Εναλλακτική κουλτούρα και ανορθολογισμός στην Ελλάδα σήμερα», *ο Πολίτης* 121 (Απρίλιος 2004), σσ. 24-29.
 21. D. Chopra, *Ζωή Χωρίς Όρους*, ό.π., σ. 61.
 22. *Αυτόθι*, σ. 63.
 23. Βλ. σχετικά, R. Hoggart, *The Uses of Literacy*, Chatto and Windus, London 1957. Επίσης, V. De Gaulejac, *Η ταξική νέκρωση*, Παπαζήσης, Αθήνα 1987.
 23. Π. Κονδύλης, *Η παρακμή του Αστικού Πολιτισμού. Από τη μοντέρνα στη μεταμοντέρνα εποχή και από το φιλελευθερισμό στη μαζική δημοκρατία*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995, σ. 256.